

Ki is vagyok én, mi is az én nevem?

Denis Sdvižkov: Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichende Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg.

(Synthesen. Probleme europäischer Geschichte, Band 3.)

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006. 260 oldal

Ha némileg ironikusan is, ebben a két kérdésben foglalható össze az értelmiség-kutatások fő problémája. Az értelmiség társadalmi, politikai és kulturális jellemzői már a réteg megjelenésének pillanatában foglalkoztatták a kutatókat, azaz magukat az értelmiségieket, ezért nem helytelen az egyes szám első személy használata sem, hiszen minden értelmiségtörténeti munka, és az arról írott recenzió bizonyos értelemben „egohistoire” is (ahogy azt Sdvižkov is írja könyve bevezetőjében). Magának a rétegnek, csoportnak (osztálynak?) a megnevezése is problematikus, hiszen az Bildungsbürgertumtól, az Intelligenz-en, az intellectuelen, intelligenciájig terjed a sor, külön gondot okozva, hogy ezen fogalmak nem csak normatívák, de különböző országokhoz, kultúrkörökhöz kötődnek, és minden esetben jóval többet jelentenek a szellemi foglalkozásból élőnél. Az meg az előző problémáknak a fényében csak hab a tortán, hogy jó néhány a fenti fogalmak közül sohasem szolgált öndefinícióként, hanem csak az utókor ragasztotta rá egy bizonyos társadalmi csoportra. Nem jogosulatlan tehát a címben feltett két kérdés.

(*A bibliográfiai környezet és koncepciója*) A 2004 nyarán megalakult *Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas* (BKVGE) elődintézményeihez hasonlóan, és nevének megfelelően az európai összehasonlító történetírást, annak fejlesztését helyezi tevékenységének középpontjába. A doktori program, a különböző konferenciák és az évente megszervezett nyári egyetemek mellett ezt szolgálja az Intézet publikációs tevékenysége is, amelynek kiemelkedő része a *Synthesen* című könyvsorozat, ahol Denis Sdvižkov könyve is megjelent. A sorozat célja olyan, a hagyományos Kelet- és Nyugat-Európa-történeteken túl lépő, a 18–20. századi történelmi jelenségeket európai keretek között elemző összefoglaló művek kiadása, melyek a graduális, illetve doktori képzésben lévő hallgatókat és természetesen az érdeklődő szakmai közönséget célozzák meg. A kiadványok szerzői (Berend T. Iván, Stefan-Ludwig Hoffmann, Miroslav Hroch, hogy csak az eddig megjelent kiadványok szerzőit említsük) tehát nem speciális történeti problémákat dolgoznak fel, annak ellenére, hogy kiváló szakértőket kérték fel az egyes témák megírására, hanem az eddig szétszórt eredmények összefoglalása és a különböző megközelítések bemutatása a céljuk. Az egyes kötetek felépítése hasonló, a nemzetközi kutatási eredmények áttekinthető bemutatása mellett, egy kommentált bibliográfiát is tartalmaznak. A kritikus szemlélő a fenti koncepciót mint „biztonsági játékra” törekvőt távolról könnyen az unalmasság pecsétjével illetheti, de ez koránt sincs így. Egyrészt a témák kiválasztása is ez ellen hat, másrészt a különböző historiográfiai és fogalomhasználati hagyományokkal rendelkező nemzeti történetírások eredményeit keretbe foglalni igen nehéz, még akkor

is, ha a szerzőnek nem célja valamiféle általános érvényű, európai léptékű „történelmi igazsággal” lezárnia művét.

(*Szemponatok*) A bevezető sorok után nézzük meg, hogyan oldja meg Sdvižkov az előtte álló feladatot. A könyv elemzése során többféle úton mehetnénk előre. Ezekből kettőt vázolunk most fel, jóllehet terjedelmi okokból az egyik mellett tettük le voksunkat. A könyv a sorozatszerkesztők által megkövetelt európai összehasonlító léptéknek kétféle formában felel meg. Egyrészt az ókortól a 17. századig tartó értelmiségtörténeti bevezető után esettanulmányok formájában Franciaország, Németország (a német területek), Lengyelország és Oroszország értelmiségének történetét mutatja be, másrészt a könyv záró (és leghosszabb) fejezetében az értelmiség kutatásának legfontosabb problémáit vázolja fel, immár elszakadva a nemzeti keretektől. Egy kritikai elemzés joggal vehetné sorra a négy értelmiségtörténetet bemutató „minimonográfiát” és tehetné fel kérdéseit az egyes országokkal kapcsolatos kutatási eredményekkel kapcsolatban. A másik út inkább az utolsó záró fejezet kapcsán foglalkozna az értelmiségtörténet sdvižkovi értelmezésével. Jelen recenzióban az utóbbit választottuk. Nem csak azért, mert az országonkénti teljes elemzés meghaladná az időben és terjedelemben rendelkezésünkre álló kereteket, hanem azért is, mert úgy gondolom, az általános értelmiségtörténeti problémák (kritikai) bemutatása fontosabb a mai magyar történettudomány számára, mint az egyes nemzeti kutatások eredményeinek összefoglalása. Sdvižkov könyve alapján azt vizsgáljuk, hogyan próbálja ő megragadni az értelmiséget, milyen problémákat lát az értelmiségekutatásban és hogyan próbálja megoldani azt.

(*Az értelmiség – Intelligenz – mint kutatási probléma*) Ha tudományos igényűen közeledünk az értelmiséghez, a fő probléma a pontos definíció hiánya, illetve lehetetlensége. Milyen ismérvek alapján határozhatjuk az értelmiséget és melyek a határai? A definíciókeresést még tovább nehezíti az a már említett gond, hogy az értelmiség történetét az értelmiség írta/írja meg, ami különösen megkönnyítette a mitizálást a kérdéskörrel kapcsolatban és ezzel megnehezíti a csoport kortárs határainak meghatározását, az imágó és a történeti valóság megkülönböztetését (és most tekintsünk el attól, hogy az imágó lehet történeti valóság).

Mivel az értelmiség nyelvi kifejezőképessége különösen jó, és mivel ő teremti meg és irányítja a (nemzeti és nemzetközi) diskurzusokat, illetve azokon keresztül fejezi ki magát, komoly a veszélye annak, hogy az egyes nemzeti értelmiségi csoportok történeti tapasztalatai részben vagy egészben lefordíthatatlanok, hiszen szorosan kötődnek a lokális kontextushoz, és így lehetetlenné teszik az összehasonlítást és a generalizálást is. A kérdés tehát az, beszélhetünk-e korszakokon, kultúrákon és nemzeteken átívelő valamiféle értelemben egységes értelmiségről, illetve ha nem, hogyan kezeljük ezt a problémát? A szakirodalomban a teljes (a marxista és tudásszociológiai megközelítésekre jellemző) univerzalizmustól, mely egy szinten kezeli az egyiptomi fáraók írnokait és a német Bildungsbürgereket, a historizmusig terjed a megoldások skálája, ahol szigorúan csak nemzeti keretekben és szociális miliókben gondolkodnak. Sdvižkov számára – úgy tűnik – az arany középut

a legszimpatikusabb, elismeri ugyan a nemzeti keretek fontosságát, de mégis erősebbnek érzi a már késő középkorból eredeztethető folyamatosságot a tudás használatával, a tudáshoz való viszonyulással kapcsolatban az értelmiségnél. Azt a tézist pedig, amely a modernkori értelmiség kialakulását a 17–18. századi tudományos forradalomhoz köti, és ebben valamiféle cezúrát lát, inkább tartja a felvilágosodás hamis középkorképe termékének, mintsem tudományos kutatással igazolható állításnak. Ennek ellenére végső konklúziójában azt hangsúlyozza, hogy komparatív megközelítés esetén az alkalmazandó univerzalizmus és a historizmus közötti arany középút határai meglehetősen elmosódtak.

(Az értelmiség mint modell: elit és társadalmi közép) A 19. századi értelmiségi önkép szerint az értelmiségi lét nem társadalmi csoporthoz való tartozást jelent, hanem elsődlegesen egyfajta szellemi viszonyulás. Ezzel a 20. század elején elsőként Karl Mannheim szakít; ő tekinti az értelmiséget általános társadalmi jelenségnek és teszi a szociológiai fogalomalkotás tárgyává. Innen datálhatók azok a próbálkozások, melyek arra irányultak, hogy az értelmiséget elhelyezzék a társadalmi rétegződésben. Ez a törekvés azonban nem igazán járt sikerrel, hiszen vagy olyan rendszeridegen koncepciók kidolgozásához vezettek, mint a „köztesréteg” a marxizmus esetében, vagy pedig – ha a klasszikus társadalomtörténeti megközelítést alkalmazták – a kutatás tárgya egyszerűen feloldódott, a Bildungsbürgertumból a történészek konstrukciója lett, az értelmiség pedig csak általánosságban létezett, nem a konkrét esetekben. Mit lehet tenni ilyenkor? A kutatások egy része – kikerülve a problémát – az egyén és a társadalom közötti interakcióra, illetve az identitásra helyezte a hangsúlyt, a kutatók másik része pedig az értelmiséget vagy elitként, vagy a polgári középrétegek részeként határozta meg végül. Míg az előbbihez tartozó, az értelmiséget mint kritikus ellenzéki elitet ábrázoló koncepció francia hagyományokon alapszik, addig az „értelmiség a polgári közép tagja” tézis inkább német hagyományokban gyökerezik és – Sdvižkov szerint – csak ott bír magyarázó erővel, annak ellenére, hogy Kelet-Európában, bár mindkét koncepció ismert, az utóbbi (az értelmiségi a polgári közép tagja) az elterjedtebb. De talán ennél sokkal érdekesebb, hogy mind az elitista modell – azzal, hogy felfedi a tudás gyakorlásához kapcsolódó hatalmi mechanizmusokat –, mind pedig a polgári modell – azzal, hogy elveszi az értelmiség kultúrájának egyediségét és feloldja azt egy általános polgári kultúrában –, dekonstruálja a 19. századi értelmiségi önképet, melynek fontos része volt a magas kultúra és az alkotó értelmiségi – hívja fel a figyelmet Sdvižkov.

(Az értelmiség határai) Kik tartoznak tehát az értelmiség körébe és kik nem? Többféle választ ismertet erre Sdvižkov. Az egyik válasz a prozopográfiai megközelítésé. Ennek segítségével kirajzolható egyfajta társadalmi/társasági haló, hátánnya, hogy önmagában nem képes a kérdés általános megválaszolására, bár már nagyon fontos eredményeket hozott eddig is. Az értelmiség mint csoport határainak egy másik aspektusát ragadja meg az a megközelítés, amely az értelmiség rekrutációs stratégiáit és mobilizációs útjait próbálja meghatározni. Ennek kapcsán kiderült, hogy a műveltség, iskolázottság az egyik legfontosabb mobilizációs

út volt, de egyben az értelmiség elzárkózásának is eszköze. Az is világossá vált, hogy önmagában az iskolázottság nem volt elégséges a felemelkedéshez, nagy szerepet játszott abban az egyéni szerencse, illetve a korai szocializáció is. Annak ellenére, hogy az értelmiség (éppen az iskolázottság fontos szerepe miatt) öndefiníciója szerint is nagyon nyitott volt, a kispolgári, munkás és paraszti rétegek előtt abszolút értelemben is nagy számban csak az első világháború után nyíltak meg a felemelkedés értelmiség felé vezető csatornái. Előtte az önrekrutáció volt a meghatározó tényező. Az értelmiség magas önrekrutációra való hajlama a szocializáció fontosságára irányítja rá a figyelmet. Létezik-e értelmiségi család, és a ha igen, milyen értékeket köthetünk hozzá? A szakirodalom ezt a kérdést lényegében együtt tárgyalja a polgári család kialakulásával. A modern családi élet, a gyerekszám csökkenése, és a gyerekek megkülönböztetett módon való kezelése szoros összefüggésben állt a műveltség mértékével. A polgárságra oly jellemző nemi szerepek az értelmiségi családokban módosultak. A feleség szellemi társává vált és komoly szerepet kapott a gyerekek intellektuális nevelésében is. Különösen érdekes, hogy Sdvižkov kutatásai alapján Kelet-Európában nem a polgári értékek hatottak a nevelésre és a családi életre, hanem inkább a nemesiek, még az intim családi élet modellje is először az arisztokrata értelmiségi családok körében terjedt el. A családi élet és az anya szerepének fontossága, illetve a történettudományi divat is, a női értelmiségi szerepek kérdésére hívta fel a figyelmet. A nők helyzetének változása az értelmiség körében hasonló mintát követett mindenütt Európában. Az értelmiség első női „képviselői” szinte kizárólag értelmiségi-polgári vagy -nemesi családból származtak, és őket csak apránként követték más társadalmi rétegek követői. Az 1860-as évektől jönnek létre az első kifejezetten nőknek szóló középfokú iskolák, majd a 20. század elején megnyíltak az egyetemek is a nők előtt. Érdekes jelenség, hogy – Sdvižkov szerint – mivel a polgári, klasszikus szerepmodellek nem voltak annyira erősek Kelet-Európában, itt könnyebben fogadták el a nőket értelmiségi szerepkörökben.

A műveltség, a nem, a családi háttér mellett a nemzetiség is fontos szerepet játszott a 18–19. századi Európában, különösen azért, mert az értelmiség egyik legfontosabb vállalt funkciója a nemzet, a nemzeti érzés, műveltség, tudomány megteremtése volt. A fő kérdés az értelmiség esetében így hangzott: részt vehetnek-e (jó-e, ha részt vesznek) a nemzetépítés munkájában olyanok, akik ugyan rendelkeznek a szükséges képzettséggel, de „idegenek”? Ebben a kérdésben az értelmiségi tudatban benne foglalt egyenlőség és a nemzeti érzés ütközött egymással. A zsidósághoz való viszony nagyon jól használható ebben az esetben lakmuszpapírként, hiszen a képzettség, a tanulás mind a kelet- mind a nyugat-európai zsidóság integrálódási stratégiájának része volt, mint ahogy annak a polgári kultúrának a kialakítása is, mely lehetővé tette azt. Ennek köszönhetően alakultak ki azok a zsidó értelmiségi dinasztiák, melyek komoly hatást gyakoroltak a kötetben is tárgyalt országok szellemi életére. Sdvižkov szerint azonban kérdéses, hogy mennyire volt fontos ezeknek az értelmiségieknek a zsidósághoz való tartozásuk, hiszen sokszor semmiféle kapcsolatot nem tartottak a zsidó kulturális miliővel. Mindenesetre az

biztos, hogy a nemzeti kérdés, és annak megoldása komoly feladat elé állította az egyes országok „nemzeti” értelmiségét. Franciaországban ez a feszültség a Dreyfus-ügy kapcsán tört felszínre és némi túlzással ez teremtette meg az „intellectuals” csoportját. Minél inkább előrehaladt a nemzeti identitás megteremtésének programja Európában, annál inkább megjelenik a fenti probléma a nemzeti kisebbségeknél is. A feladat komolyságát jelzi, hogy nem csak a képzettségből (Bildung) fakadó univerzalizmus és a nemzeti gondolat közötti ellentmondást kellett volna feloldania az értelmiségnek, hanem azt a problémát is, hogy számbeli növekedésük a nemzeti homogenizáció programjának felgyorsulása mellett (az eredeti cél), az állammal nem rendelkező nemzetek nemzeti ébredését is elősegítette. Az értelmiség tehát ebben az értelemben egyszerre volt univerzalisztikus és nemzeti, egyszerre homogenizáló és megosztó.

(Válaszok) Sdvižkov néhány főbb gondolatának ismertetése után ideje rátérnünk magának a műnek az értékelésére, sikerült-e megtalálnia az általa is említett arany középutat az univerzalizmus és a historizmus között, sikerült-e megragadnia az értelmiséget mint társadalmi csoportot?

Nézzük először a módszereket. Az egyes országtanulmányok, és erre támaszkodva a nemzetközi kutatási eredmények és tendenciák összefoglaló elemzése kiváló alapot kínál az értelmiséggel kapcsolatos kérdések megválaszolására, még akkor is, ha a „példaországok” kiválasztása vitatható. Franciaország és a német területek fontossága egy kelet-nyugati összehasonlítás során megkérdőjelezhetetlen, de ugyanígy hasznos lett volna (ha csak kitekintés szintjén is) az angol példára való hivatkozás, ami azonban elmaradt. Hasonló a helyzet Lengyel- és Oroszország esetében is. Vitathatatlan fontosságuk egy európai léptékű összehasonlításban, de az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia képviselte régió lényegében teljesen hiányzik, nehezen védhető. Kérdéses az is, hogy az inkább ortodox hagyományokra épülő orosz értelmiség nem különbözik-e túlságosan a nyugati kereszténységhez tartozó három másik országtól. (Sdvižkov érvelése szerint nem, számára a vizsgált országok minden különbözőségük ellenére egy közös műveltségen osztoznak). Ezek a kérdések azonban valamilyen mértékben minden összehasonlító kutatásnál felvethetőek, és az, hogy az összehasonlító szintézis alanyainak kiválasztásánál az elméleti premisszákon kívül a szerző nyelvtudása és előzetes kutatásai is szerepet játszik, szintén általánosan elfogadott tény. Az egyes országtanulmányok nemcsak a szerző alapos tudásáról, kritikai és szintetizáló képességéről nyújtanak bizonyosságot, hanem kifejezetten jó, szellemes stílusban megírt szövegek. Lényegében mindegyik országfejezet egy-egy kismonográfia

Sdvižkov az előszóban leszögezett célja szerint egyszerre kívánja bemutatni az értelmiségi kultúrák színességét és az azokat összekötő, meghatározó kulturális kapcsolatokat, gyökereket, amit meg is tesz. Arra kérdésre azonban, hogy létezik/ létezett-e az értelmiség, vagy helyesebb Európában értelmiségekről beszélnünk, végső soron nem ad választ. Úgy tűnik, mintha Sdvižkov az univerzalizmus felé hajlana, de a világos, egyértelmű megoldással adós marad. Nyilvánvalóan végleges választ nem is lehet adni erre a kérdésre, hiszen más összehasonlítási egységek

ugyanazzal az időszakkal (talán) más választ generálnának. Ennek ellenére joggal várhatnánk el, hogy a Szerző megossa velünk a kérdéssel kapcsolatos hipotéziseit. Ez természetesen támadhatóbbá tenné a könyvet, ugyanakkor tézisek felállítására és azok cáfolata az egyik legfontosabb módja a történettudományi tudás felhalmozásának. Nem tagadjuk, nem értünk egyet Sdvižkovval, amikor ezt a kihívást azzal hárítja el, hogy egy ilyen szintetizáló „tankönyvnek” nem kell állást foglalni, „csak” az interpretáció alapját kell megeremtenie. Ezt megtette a könyv, magas színvonalon. Minden értelmiségtörténettel foglalkozó kutató, abban elmélyedni kívánó egyetemi hallgató számára kikerülhetetlen ez a munka. A mű megmutatta, hogy milyen sokféle meghatározottság és hagyomány irányít, befolyásol „bennünket értelmiségieket” és azt is, hogy milyen sok minden köti össze az antik-keresztény kultúrkörhöz tartozó írástudókat. Arról azonban, hogy a történeti kutatásokban az értelmiség mint összehasonlítási kategória termékeny módon használható, nem győzött meg. Úgy érezzük, hogy a fogalmi problémák, az értelmiség társadalmi kontúrjainak, családi szerepmintáinak sokfélesége és képlékenysége, illetve a 19. századtól kezdve erős nemzeti meghatározottsága nagyon nehézzé teszi az univerzalisztikus megközelítés operacionalizálhatóságát és így végső soron igazi bizonyíthatóságát is. Az egységes, korszakokon és országokon átívelő értelmiségi közösség sokkal inkább vágy, ideológia mint társadalomtörténeti kategóriákkal meghatározható és megfogható jelenség. De a recenzióknak ez a néhány mondatos reakciója is azt mutatja, hogy a könyv működik, alapot nyújt az interpretációhoz és gondolkodásra ösztönöz, azaz teljesíti legfontosabb vállalt célját.

Keller Márkus